

16. *Набожний О.* Студентів у комуни! / О. Набожний // Студент революції. – 1929. – № 5-6.
17. *Парфіненко А. Ю.* У пошуках причин «ліквідації» університетів України / А. Ю. Парфіненко. – Харків, 2008.
18. *Підмогильний В. П.* Невеличка драма / В. П. Підмогильний // Підмогильний В. П. Оповідання. Повість. Романи. – К., 1991.
19. *Підмогильний В.* Місто / В. Підмогильний. – Харків, 2005.
20. По «ярмарку» з батіжком // Студент революції. – 1930. – №3.
21. *Рябченко О.* Студентство у символічному просторі міста Радянської України (1920-ті рр.) / О. Рябченко // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 28. – Київ, 2009.
22. *Рябченко О. Л.* Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці / О. Рябченко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908: «Історія». – Вип. 42.
23. *Рябченко О. Л.* Студентство Радянської України в літературно-художніх образах українських письменників другої половини 1920-х років / О. Л. Рябченко // Київська старовина. – 2009. – №5-6.
24. *Светов С.* На захисті куркулєнків та попових доньок / С. Светов // Студент революції. – 1930. – №1.
25. *Студенти про «Місто»* В. Підмогильного // Молодняк. – 1929. – №1. – Підпис: К-ський Лесь.
26. *Хвильовий М.* Вальдшнепи / М. Хвильовий // Хвильовий М. Твори у двох томах. – Т. 2. – К., 1990.
27. *Хвильовий М.* Лист до редакції [газети] «Комуніст» / М. Хвильовий // Хвильовий М. Твори у двох томах. – Т. 2.
28. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8797. – Арк. 215.
29. ЦДАВО України. ЦДАВО У. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 10528. – Арк. 191.
30. ЦДАВО У. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 69. – Арк. 148.
31. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 410. – Арк. 81.
32. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 330. – Арк. 87.
33. *Центральний державний архів громадських організацій України.* – Ф. 269. – Оп.1. – Спр. 688. – Арк. 91.
34. *Човба В.* І кожен день – скалкою в серці / В. Човба // Рукопис. Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. – К., 2004. – Т. 1.
35. *Чумак І.* Хто він / І. Чумак // Студент революції. – 1930. – №2.
36. *Шовкопляс Ю.* Геній / Ю. Шовкопляс // Шовкопляс Ю. Студенти. – Харків, 1930.

УДК 93:376.64(477)

Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. ХХ ст.

Тріпутіна Н. П.

Тріпутіна Н. П. Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. ХХ ст. У статті на основі численних друкованих джерел та архівних матеріалів розглядається явище дитячої безпритульності в Україні у 20-і рр. ХХ ст., ті фактори, які спричинили її виникнення та колосальне розповсюдження. Автор робить спробу окреслити її масштаби, а також визначити реакцію з боку держави та громадськості на це явище та заходи з її подолання.

Тріпутіна Н. П. Детская беспризорность и борьба с ней в жизни украинского общества 20-х гг. ХХ ст. В статье на основе многочисленных печатных источников и архивных материалов рассматривается явление детской беспризорности в Украине в 20-е гг. ХХ ст., те факторы, которые обусловили её появление и колоссальное распространение. Автор делает попытку обозначить её масштабы, а также определить реакцию со стороны государства и общественности на это явление и меры его преодоления.

Triputina N. P. Child Neglect and Struggle With it in the Life of Ukrainian Society of 20-th years of XX Century. On the basis of numerous published sources and archival materials this publication revealed the phenomenon of child neglect in the Ukraine of 20-th yy. XX c. and factors that led to its appearance and great expansion. The author makes an attempt to define its scope and determine the response from the government and the public to this phenomenon and the measures to its overcome.

The keywords: child neglect, response from the government and the public.

Двадцять сторіччя в історії нашого народу було відзначене низкою жаклих катаклізмів, які уносили в могилу сотні тисяч наших співвітчизників. І кожна нова хвиля історичних катастроф виштовхувала напризволяще все нові й нові легіони знедолених безпритульних дітей. Справжньою «цунамі» ХХ сторіччя для України можна вважати серію війн та революцій, яка тривала без перерви з 1914 по 1921 рік і залишила по собі вщент зруйноване господарство, розвал економіки, голод, епідемії і як наслідок – дитяче сирітство та безпритульність.

Боротьба з безпритульністю протягом 20-х рр. ХХ ст. залишалася одним з головних напрямків діяльності державної влади, вітчизняних та © Тріпутіна Н. П.

зарубіжних громадських організацій на Україні. Важко уявити собі, які страшні наслідки чекали б нашу вітчизну у разі провалу заходів із соціалізації сотень тисяч «дітей вулиці». Відповідно на початку 20-х періодичні видання, законодавчі акти, стенограми урядових та партійних зборів, статистичні довідники рясніли інформацією стосовно цієї проблеми [Бюллетень НКО; 2; 6; 7; 33; 46; 5; 3]. Вони нагадували повідомлення з полів бойовищ.

Поступово від фіксації фактів та цифр публікації стали переходити до узагальнення набутого досвіду, формування висновків [44; 30; 27; 32; 50; 56]. Щоби скласти собі уявлення про ставлення суспільства 1920-х до явища безпритульності цікавим джерелом є перли української художньої літератури „Дівчина з шляху” А. Головка, „Приблуда” С. Васильченка, „Вуркагани” та „Ранок» І. К. Микитенка та інших.

Але нові трагедії, які звалилися на наших співвітчизників протягом 1930–1940-х рр., а, можливо, і зумисне замовчування проблеми офіційними джерелами, на довгі роки відсунули історію подолання безпритульності у 20-і рр. ХХ ст. на задній план. З-під пера істориків тоталітарної доби вправно виходили дослідження, у яких ця історія втрачала свій трагізм та загрозову масштабність. Так у суспільстві було сформовано уявлення про звияжний шлях радянської влади у двобої із цим соціальним кошмаром. У центрі згаданої кампанії офіціозом були поставлені два велетня педагогічної думки: Ф. Е. Дзержинський та А. С. Макаренко, які своєю енергією та майстерністю без проблем вирішили питання знедоленого дитинства [24; 56 і т. ін.].

Нової сили набув інтерес до цього предмету разом із постановлянням проблеми безпритульності у незалежній Україні 1990-х. На початок 2006 р., за даними Міністерства в справах сім'ї, молоді та спорту, в Україні нараховувалося близько 150 тис. безпритульних дітей та підлітків [26]. Отже, у той чи інший спосіб у наші дні не тільки влада, а й суспільство мають реагувати на це явище. Низка наукових розробок стала відгуком на існуючу проблему.

Серед досліджень пострадянського періоду, присвячених вказаній проблематиці, слід зазначити праці І. І. Діптан [18; 19; 20]. Дослідженню зазначеної проблеми присвячена дисертаційна робота А. Г. Зінченко „Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття” [23]. З досліджень останнього часу треба згадати дисертацію Є. Ю. Ільченко „Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20 – 30-і рр. ХХ ст.” [26], а також статті А. О. Ришкової „Боротьба з безпритульністю та охорона дитинства в УСРР (1919–1929 рр.)” [42] та Л. В. Олянич „Соціально-реабілітаційні функції установ для безпритульних дітей в УСРР у 20-х рр. ХХ ст.” [34]. Указані праці були присвячені висвітленню низки правових, організаційних, педагогічних та інших боків протидії безпритульності, але в тіні залишили соціально-психологічний аспект

сприйняття суспільством цього потворного явища. Наша стаття є спробою висвітлення явища дитячої безпритульності в Україні та захрдів боротьби з нею у 20 рр. ХХ ст. з позиції історії повсякденності.

Проблема допомоги знедоленим дітям, яка існує у кожній країні, за часів царату вирішувалася за допомогою низки неурядових благодійних організацій та міських самоврядувань [33 і т. ін.]. У 1914 р., напередодні Першої світової війни, в Україні в межах Російської імперії налічувалося 7 600 вихованців тогочасних установ соціально-правового захисту дітей – сирітських притулків та будинків для фізично та розумово недужих дітей [1]. За час воєнних дій до сиріт мирного часу додалися тисячі малих українців, яких посиротила Імперіалістична бійня. У січні 1918 р. естафету порятунку сиріт Першої світової прийняв створений в УНР структурний підрозділ МВС – департамент державного опікування, який виявився не спроможний серйозно вплинути на стан закладів соціального захисту. Свій внесок у справу захисту дітей, хоча й на нетривалому відтинку часу, зробив Департамент державного опікування Міністерства Народного Здоров'я та Державного опікування Української держави П. Скоропадського [22].

На час встановлення на більшості території України влади більшовицького уряду, наприкінці 1919 р., тут налічувалося 300 дитячих будинків із 20-ма тисячами вихованців [28, с. 114-129; 45, с. 660]. За підрахунками українських істориків радянської доби, „На початку 1921 р. поза школою залишалося понад 2 млн. дітей, з них 1,5 млн. безпритульних сиріт та напівсиріт” (при населенні республіки 26 827 тис чоловік Н. Т.) [25, с. 28].

Таким був підсумок Першої світової війни та революційних змагань. Але вирішального удару по дитячому населенню завдав наступний голод 1921–1923 рр. Його руйнівна дія була підсилена діями центрального радянського керівництва в Москві, яке намаглося за рахунок виснаження продовольчих ресурсів України зберегти людність у Поволжі, на Південному Уралі, в Казахстані, Вірменії, Криму тощо. Критичне становище з продовольством у ряді південних губерній України замовчувалося, і замість ешелонів з хлібом до УСРР надходили ешелони «голбіженців» (тогочасний термін). З неврожайних районів РРФСР в організавному порядку завезли тоді 439 тис чоловік [37, с. 88]. Серед них було близько 80 тис. дітей. Понад 13 тис. дітей прибули до нас самоплином [7, с. 31]. Далі, на протязі 1920-х рр. у „Віснику Наркомосу УСРР” регулярно публікувалися списки загублених під час цих бзглузких переміщень дітей, яких розшукували рідні.

А тим часом в Україні – „житниці Європи” – коїлося страшне... Загальна чисельність голодуючих вже на 1 серпня 1922 р. становила 4 283 835 чоловік (підраховано автором за [13, арк.10]). У 1922 р. в

Україні у зв'язку з голодом померло 70% немовлят [4, с. 42]. Як репортаж з гарячої точки нашої історії долинають до нас слова: „Есть губернии и уезды, в которых почти не осталось детей моложе 6-7 лет. Здоровью тех, кто выживу из этого ада, будет нанесён непоправимый ущерб, грозящий всему обществу физическим вырождением... Какие понятия о человеческой природе может вынести ребёнок из обстановки, в которой ему приходится прятаться от взрослых и более сильных людей или своих же собственных родителей, чтобы они его не съели” [2, с. 5]. „В голодных районах людоедство становится бытовым явлением” [Там само, с. 37]. Маленькі втікачі поповнювали лави безхатченків.

Діти на той час склали 42% усього населення України. У голодних губерніях питома вага дитячого населення становила 45,1% [38, с. 10]. „Точних відомостей – скільки в нас безпритульних дітей, – немає. Їх дістати неможливо, хоча були переписи дітей, хоча пораховано вже було з точністю до одиниць”, констатував голова Центральної комісії допомоги голодуючим (ЦК Помгол) Г. І. Петровський [39, с. 8]. Серед голодуючих та безпритульних дітей були розповсюджені коклюш та трахома, черевний тиф та сифіліс, короста і туберкульоз тощо [10, арк. 12].

Тогочасна столиця України Харків фактично правила за епіцентр кризи. З одного боку, у 1922 р. кількість мешканців міста, які померли або виїхали звідси дорівнювала 40%. Харківські лікарі В. М. Коган та Б. В. Фавр, які за дорученням уряду проводили обстеження стану здоров'я голодуючих, засвідчували, що половина з них була приречена на вмирання [4, с. 42]. За даними перепису 1920 р., у Харкові 285,2 тис жителів [51, с. 15]. У той же час, розташований безпосередньо біля кордону з Росією, Харків був величезною вузловою станцією залізниці і становив потужний центр тяжіння для голодуючих, серед яких найвразливішою категорією були діти.

Напівзруйноване під час боїв Громадянської війни і жахливої паливної кризи 1919–1920 рр., місто захлиналися під навалюю знедоленої дівори. Залишившись на вулиці, діти були приречені на поневір'яння по вокзалах, де 10-12-річні повії пропонували себе за гривеник або шмат хліба, базарах, ночівлю у кращому випадку у землянках, під навісами складських приміщень та всередині рекламних тумб [49]. Як пригадують харківські старожили, величезним табором бродяг та безпритульних протягом 20-х рр. залишався глибокий яр, розташований позад району Держпрому (нині там знаходиться станція метро „Наукова”). Надійний, хоча й не дуже комфортний притулок давали безхатченкам старі харківські катакомби [5]. Щоб зігрітися спали діти по двоє – парами, і це в них називалося „парове опалення” [4]. Серед безпритульної спільноти формувалася своя певна субкультура зі своїм арго, нормами поведінки, фольклором...

*Вышли мы все из вагона,
Сало забрали у нас.
Вот вам святая свобода,
Вот вам советская власть! –*
лунало біля бродяжих вогнищ [21; 31].

Забрати дітей з вулиці було завданням №1 для влади і суспільства. Дитячий будинок, який за планами перших радянських освітян мав стати осередком виховання людини світлого комуністичного майбутнього, став тоді головною формою порятунку дітлахів від голодної й холодної смерті. Тому кількість дитячих будинків неухильно зростала. Якщо влітку 1920 р. Харківська губернія налічувала 58 притулків (ще зберігалася дореволюційна термінологія), з котрих у Харкові діяли 31 [9, Арк. 9, 19] (за іншим звітом, на 1.06.1920 у Харкові працювало 25 дит. будинків із 1327 мешканцями [10, арк.124]), то на 1 січня 1922 р. в Харкові працювало 77 дит. будинки із 3 358 вихованцями [46, с. 10]. У 1923 р. кількість дитячих будинків по всіх повітах Харківщини становила 177, а в самому Харкові розміщувалося 63 будинки різних типів, включаючи 1 трудколонію та 2 дитячих містечка [8, арк. 42; 16, арк. 40]. За адресою К. Лібкнехта, 78 (нині – Сумська вул.) та вул. Чорноглазівська, 15 (нині Маршала Бажанова) були розташовані колектори-розподільники відповідно на 90 та 75 ліжок, а в Олександрівській лікарні (нині Миська клінічна лікарня №1) – ізолятор для хворих на інфекційні хвороби. У селі Гієвка був влаштований ізолятор на 100 ліжок [16, арк. 16, 17]. Для фізично та розумово дефективних дітей діяло 4 установи загалом на 300 дітей [16, арк. 18]. Незважаючи на невпинне зростання кількості дитячих закладів, число бездомних дітей випереджало зусилля влади. Матеріали ЦДАВО вказують кількість безпритульних дітей в Україні на 18.10.23 р. по приблизним підрахункам у 120 000 дітей, а на Харківщині – у 3 000 [53, арк. 49].

У 1923 р. на утримання дитячих будинків в Україні витрачалося понад 50 % видатків з бюджету НКО УСРР (понад 11 300 000 крб.) [31, с. 12]. Але в умовах господарської розрухи цих грошей хронічно не вистачало. Внаслідок цього дитячі установи перебували у геть занедбаному стані, діти по кілька днів не отримували продуктів, ходили буквально голі й босі. У звіті про діяльність Центральної комісії по боротьбі із наслідками голоду з листопада 1922 по вересень 1923 р. зазначалося: „Общие условия, в которых находились закрытые детские учреждения, были настолько тяжелы, особенно в голодных губерниях, что иногда приходилось ставить вопрос о том, кому следует оказывать помощь: беспризорным детям или детям, находящимся в учреждениях” [38, с. 23]. „Захворюваність та смертність в дитячих установах часом досягала 50% всього населення інтернату” [Там само, с. 23]. „Тяжкі житлові умови, недостатнє харчування (в середньому 1200–

1400 калорій), відсутність належної кількості постільної білизни відбиваються на слабкій і без того фізично дитині; вони явилися одною з причин збільшення захворювання туберкульозом в Дитбудинках, яке доходить, по повідомленнях з місць, до 55 – 60 %” – звітувала про свою роботу Центральна комісія допомоги дітям [35, с. 39]. Після обстеження 6 листопада 1921 р. ізоляційного пункту для заражених інфекційними хворобами біженців на Балашовському вокзалі в Харкові перевіряючий від п'ятірки з надання допомоги голодуючим Вячеславов доповів: „Прибыв в Изопункт..., я пришёл в ужас, которого словами нельзя выразить. Помещения Изопункта в высшей степени антисанитарны: непролазная грязь, миллиарды насекомых и скученность, духота и вонь. Грудные дети, находящиеся в Изопункте по несколько дней, ничего не получают, кроме воды, да и тав ограниченном количестве, так как во всём персонале видна распущенность, и кипяток даётся оди раз в сутки, дети предоставлены спмим себе и без всякого присмотра валяются в грязи по несколько дней, вместо того, чтобы быть отправленными в Эвакоприёмник. По-моему, легче детям замёрзнуть на улице, чем медленно гнить” [10, арк. 11]. Инспектор Укреваку (комісії з евакуації біженців – Н. Т.) Трофімов, знайшовши під парканом на вулиці двох гинучих хлопчиків 8-9 рр., на котрих міліціонери не звертали уваги, обурився: „После всего этого невольно возникает вопрос: сколько же таких несчастных и невинных малюток лежат под заборами гор. Харькова и под навесами станций и сколько их умерло? И второй вопрос: где же наши блюстители порядка: милиция, чека м др. органы администрации?” [Там само, арк. 33]. І зовсім страхітлива картина постає зі звіта про обстеження Рубіжанського дитячого будинку від 14 березня 1920 р.: „Море грязи и хаоса... босых и голых детей заставляют носить воду из колодца, почему у некоторых из них получают опасные болезни, как то ревматизм и воспаление почек”. Мед. допомоги немає. Годують дітей 1-2 рази на день і зовсім не варять гарячої їжи, навіть хліба не дають, тому що нема ножа... Малих дітей ніколи не вмивають. Завідувачка дитячим будинком т. Перевертайлова сварить дітей матерною лайкою, а продукти (список додається) розподілені невідомо куди [11, арк. 21 зв.]. Не дивно, що діти розбігалися з таких „прихистків”.

Голова ВУЦВК Г.І. Петровський наголошував, що „покинуті напризволяще діти фатальним чином підуть по шляху злочинів” [41]. Згодом він писав: „Півтораста тисяч дітей вешталосся тоді (у 1922 р.) по вулицях наших міст, загрожуючи суспільству та державі даги у майбутньому півтораста тисяч злочинців” [39, с. 5]. Отже, голод і безпритульність могли спричинити не тільки загибель сотень тисяч дітей, але й загрожували безпеці пролетарської держави. Тож задля вирішення проблеми владою та суспільством застосовувалися будь-які засоби.

Загальне керівництво заходами проти голоду здійснювала Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК (ЦК Помгол), керована Г. І. Петровським. Координація роботи з безпритульними була довірена міжвідомчій Центральній раді захисту дітей, яка об'єднувала представників наркоматів охорони здоров'я, соціального забезпечення, продовольства, земельних справ. У вересні 1921 р. була створена Секція допомоги голодуючим дітям, котра спочатку підпорядковувалася ЦК Допгол, а потім – Центральній Раді захисту дітей України (ЦСЗД У). При ВУЦВК діяла Надзвичайна комісія з боротьби з безпритульністю [25, с. 98]. З 1 листопада 1922 р., фактично у період найбільш гострої продовольчої кризи в Україні, Центральну Комісію Допомоги голодуючим було замінено на Центральну Комісію допомоги у боротьбі із наслідками голоду – Доппіслягол (Помпослегол). Велику допомогу надавали громадські організації: відкрите 18 листопада 1922 р. Всеукраїнське благодійне товариство „Содействие” [8, арк. 602], „Ліга порятунку дітей”, Український Червоний Хрест (Укрхрест) [45] та товариство „Друг дітей”, створене у 1923 р. [34], кооператори, комсомол. Сьомий Всеукраїнський з'їзд Рад виніс ухвалу стосовно проведення „Місяця допомоги дітям”, регулярно проводилися благодійні спектаклі, концерти, лотереї на користь безпритульних голодуючих дітей. Першого лютого 1923 р. члени Культурно-просвітнього союзу глухонімих влаштували благодійний вечір „Глухонемые – беспризорным детям”, на якому було представлено драму на 4 акти, два водевільы, дивертисмент за участю коміків Жана, Ферро та Дюпона, характерні танці та різноманітні розваги [8, арк. 55].

На першому етапі боротьби із голодом у пошуках коштів ЦК Допгол зверталася за дореволюційною традицією до „совершенно случайных пожертвованных, отчислений по единичным союзам и предприятиям, сборов с вечеров и зрелищ, воскресников, ...установленных в августе и сентябре 1921 г. ВУЦИКом налогов в пользу голодающих на театральные билеты, на железнодорожные билеты, обложений патентов и промысловых свидетельств и обложений товарообменных операций в размере 1 фунта с каждого пуда заготовленных агентами Наркомпрода продуктов” [36, с. 3]. В основу роботи був покладений принцип „все слои населения были привлечены к непосредственному участию в помощи голодающим и при том в обязательной для каждого гражданина форме” [Там само, с. 4]. Ця обов'язковість поступово посилювалася. Центральна комісія допомоги після голоду діяла пад лозунгом „десять ситих годуют одного голодного” і використовувала такі джерела надходжень: два фунта до пуда продподатку, від 1 до 4% заробітної плати з робітника та службовця, 4 фунти муки з кожного члена нетрудової сім'ї. У „Положенні про Центральну комісію з боротьби з наслідками голоду” (ЦК Послегол) вказувалося: „Необходимо оставить в силе прежние методы взимания сборов,

применяя репрессии к злостным неплательщикам, широко организуя показательные процессы» [13, арк. 6].

Переліченими організаціями протягом 1922 р. по країні були розгорнуті тисячі лікарсько-харчевих пунктів (врапитпунктов), де пайки отримувало 2 313 270 людей, то б то 54% загальної кількості голодуючих. 56,6 % з цього числа годувалося за рахунок вітчизняних коштів, 43,4% – на кошти, надані закордонними міжнародними організаціями (Американська адміністративна допомога – АРА, з якою 10 січня 1922 р. Х. Г. Раковський склав угоду про співпрацю; Єврейський громадський комітет допомоги погромленим – ДЖОЙНТ; Голандська меннонітська церква; Американська допомога студентам, Нансенівський фонд, який об'єднував зусилля понад 15 громадських організацій; Ватикан, місію якого у Харкові представляв настоятель польського костюлу отець Вікентій Ільгін, тощо) [13, арк. 10; 53, с. 293-303]. За повідомленням „Бюлетеня № 7 ЦК Помгол при ВУЦИК” від 30 серпня 1922 р., продовольчою допомогою закордонних організацій користувалося 1 851 185 чоловік [11, арк. 10]. Допомога потребувалася терміново, а з настанням осені довелося пристосовувати „годувальні пункти до завдань з опікування бездомних та бездоглядних дітей” [38, с. 77]. Тому замість повноцінних дитячих закладів спочатку нашвидкуруч облаштувалися нічліжно-харчові пункти на залізниці, денні й нічні притулки по містах та селах. До штату їдалень включалися педагоги, і годувальні пункти перетворювалися на денні дитячі будинки [37, с. 77]. „Необхідно організувати не тільки годування, але й прихисток для сотень тисяч безпритульного підростаючого покоління”, – писав тоді Г. І. Петровський [13, арк. 81]. За даними на 15.06.1923 р., до 35 000 дітей-сиріт було розміщено серед громадян України на індивідуальне патрунування [55, арк. 6]. Своїми пайками ділилися з дітьми військові та міліціонери [15, арк. 17-20, 72, 76, 103, 104, 107]. Чимало виробничих колективів було залучено до колективного патрунування дитячих будинків. Зокрема у Харкові у 1922 р. під патрунуванням міської міліції знаходився дитбудинок № 16 [15, Арк. 77, 121].

Для накопичення необхідного продовольства було введено обов'язкове відрахування двохфунтового збору із кожного пуда виставленого на продаж збіжжя [33, с. 354]. Туди ж було спрямовано й надходження від продажу на брукт коштовних металів церковних дзвонів та ритуального обладунку релігійних громад [15, арк. 1, 5, 7, 9].

По мірі згортання самодіяльної активності населення в СРСР, благодійну діяльність громадських організацій з допомоги безпритульним дітям було взято під державний контроль і зосереджено переважно у товаристві „Друг дітей” та Дитячому фонді ім. В. І. Леніна.

У Харкові як адміністративному центрі УСРР були зосереджені центральні керівні органи боротьби з дитячою безпритульністю: і ті, що

збирали та розподіляли матеріальні надходження, і ті, що формували методичні засади цієї роботи, і ті, що безпосередньо її виконували. Такою заключною ланкою була окружна інспектура народної освіти, яка на кошти Окружної комісії Допголу створювала дитячі інтернатні заклади та проводила у них важку щоденну роботу [48].

Спільні зусилля влади й громадськості, які докладалися до вирішення проблеми безпритульності протягом 20-х рр. ХХ ст., поступово давалися визнаки. На завершальному етапі цього протистояння відчутну роль відігравали органи правопорядку, які здійснювали вилучення малолітніх бродяг з вулиці у 1928–29 рр. Так, відповідно до наказу Робітничо-селянської міліції УСРР від 8.08.1928 р. №123/30 та постанови Урядової Комісії СРСР щодо одночасного вилучення безпритульних, у ніч з 25 на 26 серпня 1928 р. під час проведення операції по Харкову було „підібрано” 750 безпритульних, з яких через органи ДПУ 184 підлітки 16-18 років було направлено до концтабору [15, арк. 156]. Головою урядової комісії з вилучення безпритульних в Україні був т. К. М. Карлсон. Саме йому Влас Чубар віддав розпорядження в ніч з 6 на 7 листопада 1928 вилучити усіх безпритульних по м. Харкову. Тієї ночі було затримано та відправлено до БУПРу 78 безхатченків [15, арк. 196-197].

На кінець 20-х рр. вулиці українських міст потроху таки звільнилися від бездомних голодранців.

Узагальнюючи викладене, можна зробити такі висновки: проблема дитячої безпритульності та бездоглядності в Україні 1920-х рр. була зумовлена тривалими воєнними діями Першої світової та Громадянської війни, недалекоглядною політикою більшовицького керівництва у Москві та Києві. Коли ж проблема набула таких серйозних масштабів, що почала загрожувати розвалом суспільства через його наскрізну криміналізацію, уряд УСРР розгорнув енергійну діяльність з порятунку знедолених дітлахів. Боротьба з голодом та дитячою безпритульністю носила у першій половині 20-х рр. ХХ ст. всенародний характер, тож окрім урядових організацій до неї залучилися численні громадські об'єднання. Відчутною була матеріальна допомога закордонних благодійників. Участь правоохоронних органів у розв'язанні проблеми приблизно дорівнювала внеску у цю справу інших виробничих колективів, до чого додавалося виконання органами міліції їх функцій з охорони громадського порядку та боротьби з правопорушеннями. По мірі згортання діяльності самодіяльних об'єднань зусилля з подолання безпритульності та бездоглядності дітей підпадала під контроль держави. Повністю безприткльність в УСРР як суспільне явище не була подолана, але на кінець 1920-х рр. переважна більшість дітей-безпритульників була соціалізована та знайшла своє місце у лавах будівників світлого майбутнього. Враховуючи вікову структуру контингенту безхатченків

1920-х, можна стверджувати, що під час Великої Вітчизняної війни вони зробили вагомий внесок у перемогу над фашистською Німеччиною.

Примітки

1. *Авдієнко М. О.* Народна освіта на Україні / М. О. Авдієнко. – Х., 1927.
2. *Арнаутов В. А.* Голод и дети на Украине / В. А. Арнаутов. – Х., 1922.
3. *Венгеров В.* Типы улицы. Скверы / В. Венгеров // Пламя. – 1924. – № 15.
4. *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочин проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К.; Нью-Йорк, 2000.
5. *Ветлугин С.* Маленькие смерти. Подземный Харьков / С. Ветлугин // Пламя. – 1924. – № 1. – С. 12-13.
6. *Відвіт* НКО VI-му Всеукраїнському з'їздові Рад. – Х., 1921.
7. *Год борьбы с голодом 1921–1922.* Отчёт о работе Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. – Х., 1923.
8. *ДАХО.* – Ф. 191. – Оп. 1. – Спр. 14.
9. *ДАХО.* – Ф. Р-196. – Оп. 1. – Спр. 5.
10. *ДАХО.* – Ф. Р-196. – Оп. 1. – Спр. 8.
11. *ДАХО.* – Ф. Р-196. – Оп. 1. – Спр. 27.
12. *ДАХО.* – Ф. Р-197. – Оп. 1. – Спр. 1.
13. *ДАХО.* – Ф. Р-198. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. *ДАХО.* – Ф. Р-563. – Оп. 1. – Спр. 234.
15. *ДАХО.* – Ф. Р-564. – Оп. 2. – Спр. 79.
16. *ДАХО.* – Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 7.
17. *ДАХО.* – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 2726.
18. *Диптан И. И.* Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919–1932 гг.): Дис. ... канд. ист. наук / И. И. Диптан. – К., 1919.
19. *Диптан І. І.* Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.) / І. І. Диптан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип. 2.
20. *Диптан І. І.* Спеціальні державні інституції боротьби з дитячою безпритульністю в Українській СРР (1919–1932 рр.): чинники організації, механізм і результати діяльності / І. І. Диптан // Рідний край. – 2008. – № 2 (19).
21. *Друзья детей в детском доме* // Друг детей. – 1925. – № 2.

22. *Жванко Л. М.* Соціальні виміри Української держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л. М. Жванко. – Х., 2007.
23. *Зінченко А. Г.* Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: Дис. ... канд. ист. наук / А. Г. Зінченко. – Одеса, 2002.
24. *Ионова В. Я.* Педагогические высказывания Ф. Е. Дзержинского и его борьба с детской беспризорностью в СССР. – Дис ... канд. пед. наук / В. Я. Ионова. – Омск, 1950.
25. *История Украинской ССР в 10 т.* – К., 1984. – Т. 7.
26. *Ільченко С. Ю.* Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20 – 30-і рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. ист. наук / С. Ю. Ільченко. – Полтава, 2006.
27. *Коллективы беспризорных и их вожак.* – Х., 1926.
28. *Липинський В. В.* Становлення й розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / В. В. Липинський. – Донецьк, 2000.
29. *Маро (М. І. Левитина)* Работа с беспризорниками: практика новой работы в СССР / Маро. – Х., 1924; *Коллективы беспризорных и их вожак.* – Х., 1926.
30. *Маро (М. І. Левитина)* Песни беспризорного как отражение его быта / Маро // Путь просвещения. – 1926. – № 3.
31. *Народна освіта на Україні.* – Х., 1924.
32. *Новиков М.* Борьба с властью улицы и помощь беспризорным детям / М. Новиков // Городское дело. – 1914.
33. *О взысканиях в пользу голодающих:* Постановление СНК // Собрание узаконений, и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1922.
34. *Олянич Л. В.* Всеукраїнське товариство «Друзі дітей» (1924–1936 рр.): структура та функції / Л. В. Олянич // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Спадщина А. С. Макаренка і педагогічні пріоритети сучасності». – Полтава, 2008.
35. *Орган допомоги дітям та боротьба з дитячою безпритульністю* // *Помощь детям:* сборник статей по борьбе с беспризорностью и помощи детям на Украине в 1924 г. / Предисл. Г. И. Петровского. – Х., 1924.
36. *Отчёт о работе Центральной комиссии помощи голодающим при ВУЦИК (за время с 1 января по 1 сентября 1922 г.)*. – Х., 1922.
37. *Отчёт Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК'е.* – Х., 1923.
38. *Отчёт Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК'е.* Ноябрь 1922 – сентябрь 1923. – Х., 1923.
39. *Помощь детям.* – Х., 1924.
40. *Помощь детям:* сборник статей по борьбе с беспризорностью и

- помощи детям на Украине в 1924 году. – Х., 1924.
41. *Преступность* среди подростков // Коммунист (Харьков). – 1923. – № 2. – 4 января.
  42. *Рышкова А. О.* Борьба с безпритульностью та охорона дитинства в УСРР (1919–1929 рр.) / А. О. Рышкова // Збірник наук. праць. Харк. нац. пед. ін-т. – Серія: Історія та географія. – Х., 2009.
  43. *Ряппо Я. П.* Народня освіта на Україні за 10 років революції / Я. П. Ряппо. – Б. м., 1927.
  44. *Сірополк С.* Історія освіти в Україні / С. І. Сірополк. – К., 2001.
  45. *Сорочинська Ю.* Український Червоний Хрест у боротьбі з дитячою безпритульністю й бездоглядністю в Україні в 20-х роках ХХ століття / Ю. Сорочинська // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей. – Вип. 18. – Тернопіль, 2006.
  46. *Статистика України* № 27. – Х., 1923. (Серія VII, Статистика нар. освіти; т. II, вип. 1: Нар. образование Украины на 1 января 1922 г. (Предварительные итоги).
  47. *Статистика України* № 61. – Х., 1927. (Серія VII, Статистика нар. освіти; т. IV, вип. 1, Установи соціального виховання на 1 грудня 1925 р.).
  48. *Ткаченко А. В.* Харківська трудова колонія ім. М. Горького і місцеві органи боротьби з дитячою безпритульністю / А. В. Ткаченко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Спадщина А. С. Макаренка і педагогічні пріоритети сучасності». – Полтава, 2008.
  49. *Фурманов А.* Ночной город. Катька вокзальная / А. Фурманов // Пламя. – 1925. – № 15.
  50. *Хаїт І.* Система радянської освіти / І. Хаїт. – Х., 1927.
  51. *Харків – 350.* Історія, сучасність, стратегія розвитку. – Х., 2004.
  52. *Шуйський І. В.* Таємниця віри. Життєпис отця Вікентія Ільгіна / І. В. Шуйський // Формування історичної пам'яті: Полща – Україна: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12 травня 2007 р. – Х., 2008.
  53. *ЦДАВО України* – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 932.
  54. *ЦДАВО України*. – Ф. 166. – Оп.3. – Спр. 941.
  55. *Чех С. М.* Мероприятия Коммунистической партии и Советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период восстановления народного хозяйства СССР (1917–1925 гг.): Дисс. ... канд. пед. наук / С. М. Чех. – К., 1953.
  56. *Ястржембський В.* Система народної освіти / В. Ястржембський. – Б. м., 1929.

Додатки

Харків, 1923 р.

Сімферополь, 1922 р.